

Ψυχική εξάρτηση και ελευθερία στον *Παίχτη* του Ντοστογιέφσκι. Μια φιλοσοφική ανάλυση*

Κωνσταντίνος Σαργέντης

Η ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ για το έργο του Ντοστογιέφσκι είναι ανεξάντλητη. Δεν ενδιαφέρομαι να ασχοληθώ συνολικά με το έργο του μεγάλου Ρώσου συγγραφέα, ούτε να εξετάσω τις διάφορες φιλοσοφικές αναλύσεις και ερμηνείες που έχουν γίνει σ' αυτό. Στην παρούσα εργασία θα εστιάσω συγκεκριμένα στον *Παίχτη*¹ και θα προσπαθήσω να αναδείξω φιλοσοφικές πτυχές του που σχετίζονται με ζητήματα ηθικής ψυχολογίας και ελευθερίας της βούλησης. Ο λόγος που καταπιάνομαι με αυτή τη μελέτη έχει να κάνει με το γεγονός ότι στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα ο Ντοστογιέφσκι θεματοποιεί το φαινόμενο της ψυχικής εξάρτησης. Αυτό, σε συνδυασμό με τη φιλοσοφική βαρύτητα που ούτως ή άλλως έχουν τα μυθιστορήματα του Ντοστογιέφσκι, καθιστά κατά τη γνώμη μου το συγκεκριμένο μυθιστόρημα πρόσφορο στη φιλοσοφική ανάλυση από την άποψη τόσο της ηθικής ψυχολογίας όσο και της σύγχρονης συζήτησης για το πρόβλημα της ελεύθερης βούλησης, καθώς στα δύο αυτά φιλοσοφικά πεδία τα παραδείγματα ψυχικής εξάρτησης κατέχουν ιδιαίτερη θέση.

Ο Ντοστογιέφσκι έγραψε τον *Παίχτη* το 1866 σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα και υπό ασφυκτική πίεση χρόνου. Δεν θα αναφερθώ σε όλα τα πραγματολογικά στοιχεία, για τα οποία μπορεί να ανατρέξει κανείς σε διάφορες πηγές στη σχετική βιβλιογραφία.² Έχει όμως σημασία να επισημανθεί ότι το μυθιστόρημα αυτό ενέχει πολλά αυτοβιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα, τα οποία αφορούν μια διπλή ψυχική εξάρτηση: τον εθισμό στο τυχερό παιχνίδι, ειδικά στη ρουλέτα, και το βασανιστικό ερωτικό πάθος για την Απολλινάρια Σούσλοβα, την Παυλίνα του μυθιστορήματος. Με τη Σούσλοβα ο Ντοστογιέφσκι είχε κάνει το 1863 ένα ταξίδι στην Ευρώπη (Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία), όπου μαζί με το ερωτικό πάθος για την «καταχθόνια»³ αυτή –κατά είκοσι χρόνια νεότερη του– γυναίκα βίωσε και το ακαταμάχητο και νοσηρό πάθος για τη ρουλέτα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Ευάγγελο Πέππα που μου έδωσε την ιδέα, αλλά και με παρότρυνε, να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο μυθιστόρημα του Ντοστογιέφσκι, καθώς και τον ανώνυμο κριτή της *Αριάδνης* για κάποιες χρήσιμες παρατηρήσεις.

¹ Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιώ την ελληνική μετάφραση της Όλγας Αγγελίδη (ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΙ 2006α), και κατ' ανάγκη την ακολουθώ παντού, τόσο στα παραθέματα όσο και στην απόδοση των ονομάτων. Στα παραθέματα από τη μετάφραση αυτή βάζω κάθε φορά στο τέλος τον αριθμό σελίδας ή σελίδων μέσα σε παρένθεση χωρίς άλλες επεξηγήσεις. Το ίδιο συμβαίνει και με τα παραθέματα από την ελληνική μετάφραση (του Γ. Σημηριώτη) του *Υπογείου* (ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΙ 2006β).

² Ενδεικτικά, βλ. ΜΠΡΑΟΥΝ 2008, 159–62, 225–37· ENGELHARDT 2010.

³ Βλ. ΜΠΡΑΟΥΝ 2008, 138 κ.ε.

γεγονός ότι ο Ντοστογιέφσκι –άγνωστο πώς– κατάφερε το 1871 να απαλλαγεί οριστικά από το πάθος για τη ρουλέτα. Πάντως, στο ότι σε επόμενα ταξίδια του στην Ευρώπη δεν ξαναέπαιξε, συντέλεσαν και εξωτερικοί παράγοντες, καθώς το 1872 έκλεισαν τα καζίνο σε ολόκληρη τη γερμανική επικράτεια.⁴

Τα δύο αναφερθέντα πάθη συνιστούν τους δύο άξονες πάνω στους οποίους δομείται το υπό εξέταση μυθιστόρημα· και ενώ σε άλλα πρόσωπα του μυθιστορήματος εμφανίζονται μεμονωμένα, στον πρωταγωνιστή, τον Αλέξη Ιβάνοβιτς, συνυπάρχουν και τα δύο. Αυτό οδηγεί στο ερώτημα για τη σχέση των δύο παθών μεταξύ τους, το οποίο είναι ιδιαίτερα σημαντικό για το κεντρικό επιχείρημα της παρούσας εργασίας. Γι' αυτό και θα εστιάσω αποκλειστικά στον πρωταγωνιστή.

Ο στόχος μου είναι διττός, αν και κάπως σύνθετος: (α) Θα προσπαθήσω να αναδείξω τη φιλοσοφική σημασία του *Παίχτη* ως λογοτεχνικού έργου τόσο από την άποψη της ηθικής ψυχολογίας όσο και από την άποψη της προβληματικής της ελεύθερης βούλησης, δείχνοντας συγχρόνως ότι η πραγμάτευση από την προοπτική της ηθικής ψυχολογίας αποτελεί τη βάση για την εξέταση του ζητήματος της ελεύθερης βούλησης. (β) Στη σύγχρονη συζήτηση για την ελεύθερη βούληση, και ειδικά στις συμβατοκρατικές θεωρίες, παραδείγματα ψυχικής εξάρτησης χρησιμοποιούνται ως παραδείγματα ανελευθερίας. Εκκινώντας από αυτές τις θεωρίες, θα χρησιμοποιήσω τις προκειμένες μίας εξ αυτών, της θεωρίας του Gary Watson, για να υποστηρίξω ότι η ψυχική εξάρτηση στο εν λόγω έργο του Ντοστογιέφσκι συνιστά, παραδόξως, έκφραση ελευθερίας της βούλησης.

Η εργασία χωρίζεται σε δύο βασικές ενότητες, χωρίς στον χωρισμό αυτό να αντανακλάται απαραίτητα η διάκριση των δύο αναφερθέντων στόχων. Για την υποστήριξη των θέσεών μου στην πρώτη ενότητα θα ανατρέξω στην πλατωνική θεωρία για την τριμερή διαίρεση της ψυχής, ενώ και στις δύο ενότητες θα χρειαστεί να κάνω εκτεταμένες αναφορές στο *Υπόγειο*, του οποίου ο ρόλος, όπως θα φανεί, είναι από συστηματική άποψη κομβικός στην εκ μέρους μου πραγμάτευση του ζητήματος.

1. Ζητήματα ηθικής ψυχολογίας

Ο Αλέξης του μυθιστορήματος παλεύει ακατάπαυστα με δύο εξαρτήσεις: με την εξάρτηση από το τυχερό παιχνίδι (ρουλέτα), και με την ερωτική εξάρτηση (Παυλίνα). Οι δύο αυτές εξαρτήσεις/εθισμοί συνδέονται και διαπλέκονται μεταξύ τους στενά, χωρίς πάντως στο μυθιστόρημά του ο Ντοστογιέφσκι να κάνει σαφή τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αυτή η σύνδεση. Προκειμένου να μπορέσουμε να εξετάσουμε το φαινόμενο του εθισμού και να ανασυγκροτήσουμε τη σύνδεση αυτή, θα πρέπει να πάμε πέρα από όσα περιέχει το μυθιστόρημα και να θέσουμε ένα φιλοσοφικό ερμηνευτικό πλαίσιο. Η ηθική ψυχολογία της πλατωνικής *Πολιτείας*, και ειδικά η θεωρία για την τριμερή διαίρεση της ψυχής, μπορεί εδώ να μας φανεί ιδιαίτερα χρήσιμη.

⁴ Για τις εξωτερικές συνθήκες, υπό τις οποίες ο Ντοστογιέφσκι σταμάτησε να παίζει, βλ. ENGELHARDT 2010, 94.

Στη βιβλιογραφία έχει επανειλημμένως υποστηριχθεί η άποψη ότι η συγκεκριμένη θεωρία του Πλάτωνος μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ερμηνεία και κατανόηση των διαφόρων χαρακτήρων στο έργο του Ντοστογιέφσκι. Έτσι, οι Peter Roberts και Hener Saeverot υποστηρίζουν χαρακτηριστικά ότι «η θεωρία του Πλάτωνος για την τριμερή ψυχή παρέχει ένα πλαίσιο για την κατανόηση τόσο των ατομικών χαρακτήρων όσο και των σχέσεων ανάμεσα στους χαρακτήρες στις νουβέλες του Ντοστογιέφσκι», και τη χρησιμοποιούν για μια ανάλυση του *Υπογείου*.⁵ ενώ ο Robert Edgeworth, παραπέμποντας για την εν λόγω πλατωνική θεωρία στον *Φαίδρο*, την *Πολιτεία* και τον *Τίμαιο*, υποστηρίζει ότι ο Πλάτων παρουσιάζει μεν στον αναγνώστη ένα οιονεί σχεδιάγραμμα της ψυχής και μια δυναμική μεταφορά αναφορικά με τη λειτουργία της, αλλά από την ανάλυσή του απουσιάζει μια πειστικότερη παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο εμφανίζονται στην ανθρώπινη προσωπικότητα οι διάφορες δυσαρμονίες ανάμεσα στα τρία μέρη της ψυχής· απουσιάζει, δηλαδή, ένα “case study” των ιδιοτήτων της ψυχής. Σύμφωνα με τον Edgeworth, ένα τέτοιο “case study” παρέχεται, μέσω της φαντασίας, στους *Αδερφούς Καραμάζωφ* του Ντοστογιέφσκι.⁶

Κάτι ανάλογο –μια “εφαρμογή” της πλατωνικής θεωρίας για την τριμερή διαίρεση της ψυχής σε έργα του Ντοστογιέφσκι– θα επιχειρήσω εδώ, στο πλαίσιο της ηθικής ψυχολογίας,⁷ με αναφορά στο υπό εξέταση έργο, τον *Παίχτη*. Ας δούμε όμως πρώτα την εν λόγω πλατωνική θεωρία.

1.1 Ο Πλάτων και η τριμερής διαίρεση της ψυχής

Σε αντίθεση προς τη σωκρατική ηθική νοησιарχία των πρώιμων διαλόγων του, σύμφωνα με την οποία η ψυχή, στραμμένη πάντοτε προς το αγαθό, είναι “συμπαγής” και αδιαίρετη, ο Πλάτων στην *Πολιτεία* χωρίζει την ψυχή σε τρία μέρη, το επιθυμητικό, το θυμοειδές και το λογιστικό. Το επιθυμητικό είναι το κατώτερο, το άλογο μέρος της ψυχής, αυτό «με το οποίο [η ψυχή] νιώθει τον έρωτα, την πείνα, τη δίψα, τους άλλους πόθους που λιώνουν την καρδιά»,⁸ και είναι αυτό από το οποίο προέρχονται τα διάφορα πάθη, σαν αυτά τα δύο που συναντάμε στο (υπό εξέταση) έργο του Ντοστογιέφσκι. Ο Πλάτων λέει ότι το ονομάζει έτσι «λόγω της έντασης που χαρακτηρίζει τις επιθυμίες για το φαγητό, για το ποτό, για τις ερωτικές απολαύσεις κι όσα άλλα πάνε με αυτά»,⁹ ενώ περαιτέρω το αποκαλεί «φιλοχρήματο και φιλοκερδές»,¹⁰ «επειδή οι επιθυμίες αυτού του είδους ικανοποιούνται

⁵ ROBERTS και SAEVEROT 2018, 23.

⁶ EDGEWORTH 1994, 343 κ.ε.

⁷ Όπως θα δούμε στη δεύτερη βασική ενότητα της παρούσας εργασίας, η πλατωνική αυτή θεωρία έχει εφαρμογή και στη σύγχρονη συζήτηση για την ελεύθερη βούληση: ο G. WATSON (1975) χρησιμοποιεί την πλατωνική διαίρεση της ψυχής σε μέρη για να υποστηρίξει τη συμβατοκρατική θεωρία του για την ελεύθερη βούληση.

⁸ *Πολιτεία* 439d6-7. Για τις παραπομπές στην *Πολιτεία* χρησιμοποιώ τη μετάφραση του Ν. Μ. Σκουτερόπουλου (ΠΛΑΤΩΝ 2002).

⁹ *Πολιτεία* 580 d11-e4.

¹⁰ *Πολιτεία* 581a6-7.

προπάντων με το χρήμα».¹¹ Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για το μέρος της ψυχής που χαρακτηρίζεται από την επιθυμία, στον βαθμό που η επιθυμία περιορίζεται αποκλειστικά στο αντικείμενό της, χωρίς να λαμβάνει υπ' όψιν της τα ευρύτερα μελήματα του ανθρώπου.

Το λογιστικό, από την άλλη πλευρά, είναι το έλλογο μέρος της ψυχής, και ως τέτοιο είναι το μέρος που αγαπά τη σοφία και τη μάθηση (*το φιλόσοφον, το φιλομαθές*).¹² Συγχρόνως, λειτουργία του είναι να κυβερνά την ψυχή, καθώς φροντίζει για το συμφέρον της ψυχής συνολικά και όχι μόνο για τον εαυτό του,¹³ τη στιγμή που τα δύο άλλα μέρη φροντίζουν μόνο για τον εαυτό τους και όχι για το όλον.

Το θυμοειδές, τέλος, είναι το ενδιάμεσο μέρος της ψυχής, και ενώ έχει κάποια συγγένεια και με το επιθυμητικό και με το λογιστικό, διαχωρίζεται σαφώς από τα άλλα δύο μέρη. Αποτελεί πηγή ιδιαίτερων συναισθημάτων, όπως της περηφάνιας, της ντροπής και της οργής, τα οποία μπορούν να εναντιωθούν τόσο στα κατώτερα πάθη όσο και στον λόγο. Επιπλέον, αποτελεί μια ανεξάρτητη από το λογιστικό πηγή κινήτρου της ανθρώπινης συμπεριφοράς, καθώς «είναι πάντοτε δοσμένο στην προσπάθεια για κυριαρχία, για νίκη, για φήμη καλή»¹⁴ και υπ' αυτή την έννοια αποκαλείται «φιλόνικο» και «φιλόδοξο» (*φιλόνικον, φιλότιμον*).¹⁵ Λόγω αυτών των διαφορών του από το λογιστικό, μπορεί να έρθει σε σύγκρουση με αυτό. Όταν όμως η πρωτεύουσα διένεξη δεν είναι μεταξύ του θυμοειδούς και του λογιστικού, αλλά μεταξύ του λογιστικού και του επιθυμητικού, τότε το θυμοειδές γίνεται σύμμαχος (*σύμμαχον/έπίκουρον*) του λογιστικού.¹⁶

Επιπλέον, στο συναισθηματικό περιεχόμενο του θυμοειδούς βρίσκει την έκφρασή του και τη δύναμή του ως κίνητρο της ανθρώπινης συμπεριφοράς ο (έλλογος) αναστοχασμός πάνω στην αυτοεικόνα μας, πάνω στο είδος του προσώπου που θέλουμε ή δεν θέλουμε να είμαστε.¹⁷ Το θυμοειδές μέρος της ψυχής ή, όπως πιο απλά λέμε, το “θυμικό” του ανθρώπου, είναι αυτό στο οποίο διενεργείται και ενίοτε αποκρυσταλλώνεται η εσωτερική αναφορά του υποκειμένου στον εαυτό του. Υπ' αυτή την έννοια, αν θα θέλαμε να αναφερθούμε στον “εσωτερικό” άνθρωπο, στο φρόνημά του, στο βάθος της ψυχής του και στα αληθινά (κρυφά και φανερά) κίνητρα της συμπεριφοράς του, θα έπρεπε να εστιάσουμε στο θυμικό του. Η ανατομία της ανθρώπινης ψυχής προϋποθέτει οπωσδήποτε την αρχική θεώρηση της ψυχής ως ενότητας, και στο πλατωνικό ψυχολογικό μοντέλο την ενότητα διασφαλίζει το θυμοειδές ως το μεσαίο και συνδετικό μέρος της ψυχής.

Με την πιο πάνω ανάλυση της πλατωνικής τριμερούς διαίρεσης της ψυχής μπορούμε εύλογα να σχετίσουμε την ιδιαιτερότητα του Ντοστογιέφσκι ως συγ-

¹¹ *Πολιτεία* 580e5-581a1.

¹² *Πολιτεία* 376b.

¹³ *Πολιτεία* 441e4-5· πρβλ. 442c6-8.

¹⁴ *Πολιτεία* 581a9-10.

¹⁵ *Πολιτεία* 581b2.

¹⁶ *Πολιτεία* 440e4-441a3· πρβλ. 440a9-b4.

¹⁷ Γι' αυτή τη διάσταση του ζητήματος βλ. ΣΑΡΓΕΝΤΗΣ 2004 (ειδικά σ. 225 κ.ε.). Στο άρθρο αυτό υπάρχουν περαιτέρω παραπομπές στη σχετική βιβλιογραφία.

γραφέα, στον βαθμό που ο τελευταίος γίνεται στο έργο του ένας ανατόμος της ανθρώπινης ψυχής. Είδαμε νωρίτερα ότι αυτή η ιδέα έχει αξιοποιηθεί στη βιβλιογραφία για ανάλυση άλλων έργων του Ντοστογιέφσκι, κατά τη γνώμη μου όμως αφορά ιδιαίτερος και τον *Παίχτη*, όπου θεματοποιείται το φαινόμενο της ψυχικής εξάρτησης. Έτσι, αν μεταφέρουμε στο εν λόγω έργο το πλατωνικό ψυχολογικό μοντέλο, θα έχουμε ήδη θέσει το απαραίτητο φιλοσοφικό ερμηνευτικό πλαίσιο, εντός του οποίου θα καταστεί δυνατό να φωτίσουμε από την άποψη της ηθικής ψυχολογίας ζητήματα σχετικά με το φαινόμενο της ψυχικής εξάρτησης, που η λογοτεχνική τους πραγμάτευση δεν μπορεί να εξηγήσει από μόνη της.

1.2 Παρέκβαση: Βοήθεια από το... Υπόγειο

Περαιτέρω νομιμοποιητικούς λόγους για να μεταφέρουμε στον *Παίχτη* το συγκεκριμένο φιλοσοφικό μοντέλο μπορούμε να αναζητήσουμε στις φιλοσοφικές θέσεις που διατυπώνει ο Ντοστογιέφσκι σε ένα άλλο μυθιστόρημά του, το *Υπόγειο*.

Στο *Υπόγειο* ο Ντοστογιέφσκι εκδιπλώνει την πολεμική του ενάντια σε μια εκδοχή του δυτικού διαφωτισμού που είχε αρχίσει να διεισδύει την εποχή εκείνη στη Ρωσία. Κύριος στόχος της πολεμικής αυτής είναι το μυθιστόρημα του Τσερνισέφκι *Τι πρέπει να κάνουμε;* (1863), ένα «αμάλγαμα ανθρωπιστικού σοσιαλισμού, ρομαντισμού, ωφελμισμού, και ηθικού εγωισμού»,¹⁸ στο οποίο βρίσκουν έκφραση οι ιδέες του ουτοπικού σοσιαλισμού του Fourier, από τη μία πλευρά, και οι θεωρίες της υλιστικής φιλοσοφίας και της πολιτικής οικονομίας, από την άλλη.¹⁹ Στο πλαίσιο αυτό, ο Ντοστογιέφσκι αντιπαρατίθεται τόσο στον ωφελμισμό του Bentham, όσο και στις ιδιαίτερες θέσεις του Buckle,²⁰ ο οποίος υπό την επίδραση της βασιζόμενης σε στατιστικούς νόμους «κοινωνικής Μηχανικής» ή «κοινωνικής Φυσικής» του Quetelet, υποστήριζε έναν ιστορικό και κοινωνικό ντετερμινισμό που απέκλειε την ατομική ελεύθερη βούληση.²¹

Στον πυρήνα της πραγμάτευσης του Ντοστογιέφσκι τώρα, και ειδικά καθόσον αυτή αφορά την αντιπαράθεσή του με τον ωφελμισμό του Bentham,²² εμπεριέχεται η εναντίωση στη σωκρατική ηθική νοησιарχία.²³ Λέει, για παράδειγμα, ο Ντοστογιέφσκι σε δύο σημεία – εντελώς ενδεικτικά, καθώς υπάρχουν πολλές σχετικές αναφορές στο πρώτο μέρος του *Υπογείου*: «Αν [ο άνθρωπος] ήταν έξυπνος, αν καταλάβαινε το συμφέρον του, θα έψαχνε να το βρει μόνο στο καλό. Ο άνθρωπος

¹⁸ HIBBS 2002, 156.

¹⁹ Πρβλ. ΜΠΡΑΟΥΝ 2008, 146.

²⁰ LAUT 1950, 129 κ.ε.

²¹ Ο Ντοστογιέφσκι στο *Υπόγειο* κατονομάζει επανειλημμένως τον Buckle (βλ. ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΙ 2006β, 32-34). Ο Laut, μάλιστα, θεωρεί ότι το *Υπόγειο* έχει γραφτεί ως ευθεία απάντηση στις θεωρίες του Buckle (LAUT 1950, 133).

²² Πρβλ. LAUT 1950, 129 κ.ε.

²³ Για την εν λόγω αντίθεση του Ντοστογιέφσκι στη σωκρατική άρνηση της δυνατότητας της ακρασίας, πρβλ. STEWART 2016, 6 κ.ε. Η ANNAS (1977, 258, 260) συμμερίζεται, επίσης, την άποψη ότι ο Υπόγειος Άνθρωπος αντιτίθεται στη (σωκρατική) θέση του πλατωνικού *Πρωταγόρα* για την αδυνατότητα της ακρασίας.

δεν μπορεί να πάει θεληματικά ενάντια στο συμφέρον του. Θα αναγκαζόταν λοιπόν να κάνει το καλό. *Αχ, αφέλεια παιδική!* [προσθήκη έμφασης]» (31). «[Π]ολύ συχνά, ίσως τις περισσότερες φορές, η θέληση, [...] δε συμφωνεί καθόλου με τη λογική» (39).

Εδώ μπορεί κανείς να διακρίνει τόσο τη σωκρατική θέση για την αρετή (και την άρνηση της δυνατότητας της ακρασίας), όσο και την πλατωνική αναίρεσή της, παρά τα πολύ διαφορετικά ιστορικοφιλοσοφικά συμφραζόμενα της πραγμάτευσης του Ντοστογιέφσκι. Θα επανέλθω στο *Υπόγειο* στο τέλος της παρούσας εργασίας, επειδή η όλη πραγμάτευση του πρώτου μέρους του μυθιστορήματος αυτού εκβάλλει στην υποστήριξη μιας μορφής ανθρώπινης ελευθερίας, η οποία θα φανεί χρήσιμη στα τελικά μου συμπεράσματα. Για την ώρα, αρκεί η παρατήρηση ότι οι απόψεις του Ντοστογιέφσκι στο *Υπόγειο* μπορούν να μας προσφέρουν περαιτέρω νομιμοποιητικούς λόγους για την υποστήριξη της θέσης ότι η εκ μέρους του πραγμάτευση του φαινομένου της ψυχικής εξάρτησης στον *Παίχτη* μπορεί να θεωρηθεί “δεκτική” και “φιλική” σε μια φιλοσοφική ερμηνεία που βασίζεται στην ηθική ψυχολογία του Πλάτωνος, όπως την εξέθεσα παραπάνω.

1.3 Εφαρμογή στον Παίχτη: (i) Ο εθισμός στο τυχερό παιχνίδι

Με δεδομένο το φιλοσοφικό ερμηνευτικό πλαίσιο που έχουμε ήδη θέσει, ας έρθουμε τώρα στον *Παίχτη* για να δούμε τις διάφορες εκφάνσεις του φαινομένου του εθισμού. Όσον αφορά τον εθισμό στο τυχερό παιχνίδι, σε πολλά σημεία του μυθιστορήματος φαίνεται σαν η εξάρτηση να είναι τέτοια, που άπαξ και το υποκείμενο παραδοθεί σε αυτήν, δεν μπορεί να την ελέγξει πλέον. Παραθέτω ενδεικτικά αποσπάσματα:

[Ομάδα α': εθισμός στο τυχερό παιχνίδι]

- α1. «“Ζερό!” φώναξε ο κρουπιέρης. “Θαύμα!” φώναζε θριαμβευτικά η γιαγιά». Εκείνη τη στιγμή, συνειδητοποίησα ότι ήμουν κι εγώ παίχτης. Τα χέρια μου και τα πόδια μου έτρεμαν, τα μηνίγγια μου βούιζαν» (97).
- α2. «Όλος ο κόσμος του καζίνο στριμωχνόταν γύρω μου. Δεν ξέρω αν σκέφτηκα έστω και μια φορά όλο εκείνο το βράδυ την Παυλίνα. Ένωθα μια ακαταμάχητη απόλαυση να μαζεύω σωρό τα χαρτονομίσματα μπροστά μου» (138).
- α3. «[Ξ]αφνικά με είχε κυριέψει μια τρομερή επιθυμία να ρισκάρω. Ίσως τα πολλά συναισθήματα όχι μόνο δεν χορταίνουν την ψυχή, αλλά αντίθετα, την ερεθίζουν και ζητά καινούργια, όλο και περισσότερα, ώσπου να εξαντληθεί ολοκληρωτικά» (138).
- α4. «Λυπόμουν την Παυλίνα, τ' ορκίζομαι· κι όμως, είναι παράξενο, απ' τη στιγμή που πλησίασα χτες το τραπέζι της ρουλέτας κι άρχισα να μαζεύω πάκο τα λεφτά, ο έρωτάς μου είχε περάσει λίγο στο περιθώριο. Μήπως είμαι στ' αλήθεια παίχτης»; (147).

Σ' αυτά τα χωρία είναι εμφανές ότι το πάθος για το τυχερό παιχνίδι περιγράφεται με όρους –πλατωνικά μιλώντας– υπερίσχυσης του επιθυμητικού μέρους της

ψυχής και επιβολής του στην ψυχή ως όλο, όπως για παράδειγμα υποδεικνύει η έκφραση σχετικά με την «ακαταμάχητη απόλαυση» (α2) που συνοδεύει την ικανοποίηση της «τρομερής επιθυμίας» (α3)· ενώ συγχρόνως βλέπουμε να σωματοποιείται αυτή η υπερίσχυση του επιθυμητικού, όπως δείχνουν τα «πόδια και τα χέρια που τρέμουν» και τα «μηνίγγια που βουίζουν» (α1). Σ' αυτές τις περιπτώσεις δεν μπορεί να υπάρξει έλεγχος των παθών του επιθυμητικού. Πολύ περισσότερο, δεν τίθεται καν ζήτημα ελέγχου, καθώς ο παίκτης είναι προσηλωμένος αποκλειστικά και μόνο στο αντικείμενο της επιθυμίας του, ενώ η δύναμη της επιθυμίας είναι τόσο μεγάλη, που δεν αφήνει περιθώριο για αποστασιοποίηση του υποκειμένου και για (ηθικό) αναστοχασμό. Έτσι, ο Αλέξης λέει στην αρχή του μυθιστορήματος: «Όσο για τις ηθικές πεποιθήσεις βαθιά μέσα μου, δεν έχουν φυσικά καμιά θέση στις τωρινές μου σκέψεις. [...] Κάποια άλλη δύναμη με τραβάει» (29). Η κυριαρχία του επιθυμητικού στην ψυχή του παίχτη είναι ολοκληρωτική.

Ωστόσο, ο παίκτης δεν έχει απολέσει εντελώς τη δυνατότητα ελέγχου. Ειδικά προς το τέλος του μυθιστορήματος υπάρχουν αποστροφές στον λόγο του, όταν αναφέρεται στις σκέψεις του και τα συναισθήματά του, που δείχνουν ότι αρχίζει να μην είναι ευχαριστημένος με την κατάστασή του και να κάνει κάποιες πρώτες ισχνές προσπάθειες να ελέγξει το πάθος του και να απαγκιστρωθεί απ' αυτό. Λέει, για παράδειγμα:

[Ομάδα β': Ο εθισμός του Αλέξη στο τέλος του μυθιστορήματος]

β1. «[Α]ισθάνομαι σαν να έχω πάθει αγκύλωση, σαν να έχω βουλιάξει στο βούρκο» (163).

Ενώ, στην αιτίαση του κυρίου Άστλυ: «απαρνηθήκατε κάθε άλλο σκοπό στη ζωή σας εκτός από τον τζόγο, αρνηθήκατε ακόμα και τις αναμνήσεις σας», αυτός απαντά:

β2. «Μάθετε ότι δεν έχω ξεχάσει τίποτε· αλλά για κάμποσο καιρό, τα έδιωξα όλα αυτά απ' το μυαλό μου, και τις αναμνήσεις μου ακόμη, ώσπου ν' αλλάξω ριζικά τις συνθήκες ζωής μου... Τότε... τότε θα δείτε, θα αναστηθώ από τον κόσμο των νεκρών!» (165).

β3. Επίσης, απευθυνόμενος και πάλι στον κύριο Άστλυ αποκαλεί τον εαυτό του «τιποτένιο παίχτη της ρουλέτας» (168).

Και, τέλος, δίνει κάτι σαν υπόσχεση στον εαυτό του:

β4. «Πρέπει να γίνω καινούργιος άνθρωπος, πρέπει να αναστηθώ. [...] Με τη δύναμη του χαρακτήρα μου θ' αλλάξω τη μοίρα μου» (170).

Αληθινός έλεγχος πάνω στο επιθυμητικό, βεβαίως, δεν υπάρχει, αφού ο παίχτης του μυθιστορήματος εξακολουθεί να παίζει, αλλά τα χωρία αυτά φανερώνουν έναν αναστοχασμό, μια αποστασιοποίηση και μια αρνητική αποτίμηση του εθισμού. Πλατωνικά μιλώντας, φαίνεται ότι το λογιστικό και το θυμοειδές του παίχτη έχουν πλέον ενεργοποιηθεί προς την κατεύθυνση μιας σύγκρουσης με το επιθυμητικό του, ενώ μένει ανοιχτό ποια θα είναι η έκβαση αυτής της σύγκρουσης και αν ο Αλέξης θα καταφέρει να αφήσει πίσω του τον εαυτό του ως παίχτη για να

γίνει πράγματι «καινούργιος άνθρωπος» (β4).²⁴ Ξέρουμε, βέβαια, ότι ο Ντοστογιέφσκι κατάφερε τελικά να απεξαρτηθεί από το πάθος της ρουλέτας, κάτι στο οποίο ίσως να συνέβαλε η ίδια η διαδικασία της συγγραφής του μυθιστορήματος, η οποία ούτως ή άλλως συνιστά πράξη αποστασιοποίησης και έκφραση αναστοχασμού.²⁵ Το σημαντικό, όμως, εδώ είναι ότι σ' αυτά τα χωρία στο τέλος του μυθιστορήματος (ομάδα β'), σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει νωρίτερα στο μυθιστόρημα (ομάδα α'), κάνει την εμφάνισή του το φαινόμενο της ψυχικής σύγκρουσης: το λογιστικό, με βάση το οποίο κρίνει το υποκείμενο τι είναι καλό συνολικά για το ίδιο, συννεπικουρούμενο από το θυμοειδές, κάνει μια πρώτη προσπάθεια να πάρει τα ηνία και να επιβληθεί στη δύναμη της επιθυμίας. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο ρόλος του θυμοειδούς, παρόλο που ο Ντοστογιέφσκι δεν συγκαταλέγει στην ιδιοσυγκρασία και στις ψυχικές εκδηλώσεις του παίχτη τα τυπικά συναισθήματα του θυμοειδούς, όπως είναι η οργή, η ντροπή και η περηφάνια. Όμως, η αναφορά του πρωταγωνιστή στην αυτοεικόνα του («είμαι ένας τιποτένιος παίχτης της ρουλέτας») και στο είδος του προσώπου που θέλει να είναι (θέλει να βγει από τον «βούρκο» στον οποίο έχει «βουλιάξει», να «αναστηθεί από τον κόσμο των νεκρών» και να «γίνει καινούργιος άνθρωπος»), υπονοεί τη δραστηριοποίηση του θυμοειδούς ως συμμάχου του λόγου στην αντίθεσή του με το επιθυμητικό. Παρόλα αυτά, στο μυθιστόρημα η κίνηση αυτή δεν ολοκληρώνεται. Και αυτό συμβαίνει, διότι το *πραγματικό* ιδεώδες, από το οποίο θα μπορούσε στο θετικό της σκέλος να εμφορείται η εν λόγω “θυμοειδής” αρνητική αποτίμηση του εθισμού, ούτε κατονομάζεται στον *Παίχτη* ούτε παίζει σιωπηρά κάποιον ρόλο στην έκβαση της υπόθεσης. Όπως θα φανεί αργότερα στην παρούσα εργασία, αυτό το ιδεώδες δεν μπορεί να είναι δανεισμένο από το λογιστικό, διότι *κάτι άλλο*, και όχι ο λόγος, έχει τα πρωτεία στην κλίμακα αξιών του Ντοστογιέφσκι.

1.4 Εφαρμογή στον Παίχτη: (ii) Η ερωτική εξάρτηση

Ας έρθουμε όμως τώρα στη δεύτερη περίπτωση ψυχικής εξάρτησης, την ερωτική εξάρτηση. Παραθέτω κι εδώ χαρακτηριστικά χωρία:

²⁴ Την έννοια αυτή, της γέννησης του νέου ανθρώπου, τη συναντάμε ξανά στο *Έγκλημα και Τιμωρία*, στο τέλος του έργου. Εκεί γίνεται λόγος για την «ιστορία ενός ανθρώπου που ξαναγεννήθηκε σιγά-σιγά, που έγινε καινούργιος άνθρωπος» (ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΗ 1990, 704). Πολλές είναι οι φιλοσοφικές συμπαρολήψεις μιας τέτοιας έννοιας. Ενδεικτικά θα μπορούσε να αναφέρει κανείς τη συγγένεια με την ηθική ανθρωπολογία του Ιμμάνουελ Καντ, όπου (στο πλαίσιο του ζητήματος της υπέρβασης του κακού) επίσης γίνεται λόγος για τη δυνατότητα να γίνει κανείς «ένας νέος άνθρωπος μόνο με ένα είδος αναγεννήσεως, σαν να ήταν μια νέα δημιουργία [...] και μια αλλαγή της καρδιάς» (ΚΑΝΤ 2007, 95). Μάλιστα, στη σχετική ελληνική βιβλιογραφία έχει γίνει από τον Παύλο Κόντο η προσπάθεια σύνδεσης Ντοστογιέφσκι και Καντ ως προς αυτό το ζήτημα, μέσα από την προοπτική μιας «ηθικής τής υπόσχησης» (βλ. ΚΟΝΤΟΣ 2005, ειδικά 115–28). Ωστόσο, στην παρούσα εργασία περιορίζομαι στον *Παίχτη* και στη διερεύνηση της σχέσης που έχει αυτή η έννοια με το φαινόμενο της ψυχικής εξάρτησης.

²⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ντοστογιέφσκι “βάζει” και τον Αλέξη στο μυθιστόρημα να έχει συγγραφικές συνήθειες. Έτσι, μιλώντας για τον εαυτό του ο Αλέξης αναφέρεται σε «σημειώσεις, που τις είχε αρχίσει κάτω από την επίδραση μερικών πολύ έντονων, αν και μπερδεμένων εντυπώσεων» (120), ενώ συμπληρώνει ότι «νιώθει πάλι την επιθυμία να γράψει» (121).

[Ομάδα γ']: Το πάθος του Αλέξη για την Παυλίνα:

- γ1. «“Λοιπόν, τ’ ομολογώ, ναι, μου είναι πολύ ευχάριστο να είμαι σκλάβος σας. Υπάρχει μια απόλαυση στο τελευταίο σκαλοπάτι της ταπείνωσης και του εξευτελισμού [...]”. “Ποιος ξέρει, και στο κνούτο μπορεί να υπάρχει απόλαυση, όταν τα λουριά του πέφτουν πάνω στη ράχη και σου ξεσκίζουν τις σάρκες...!”» (46).
- γ2. «Τώρα είναι σαν να έχουν παραλύσει τα πάντα μέσα μου. Το λόγο τον ξέρετε. Ούτε καν σκέφτομαι πια. [...] [Κ]αθώς δε μου απομένει καμιά ελπίδα κι είμαι ένα μηδενικό στα μάτια σας, σας μιλώ ειλικρινά· σας βλέπω παντού μπροστά μου· τι με νοιάζει για όλα τ’ άλλα; Γιατί και πώς σας αγαπάω; Δεν ξέρω» (47).
- γ3. «Φτάνει μονάχα να θυμηθώ στην καμαρούλα μου το θρόισμα του φορέματός σας, και μου ῥχεται να δαγκώσω τα χέρια μου. [...] [Ε]ίναι στιγμές που μου ῥχεται μια φοβερή επιθυμία να σας φάω» (48).
- γ4. «Η αγάπη μου είναι ανέλπιδη και ξέρω ότι μετά θα σας αγαπούσα χίλιες φορές περισσότερο. Αν σας σκοτώσω, θα πρέπει να σκοτωθώ κι εγώ μαζί σας. Λοιπόν, θα προσπαθήσω να σκοτωθώ όσο αργότερα γίνεται, για να νιώσω τον αβάσταχτο πόνο του χαμού σας» (48).
- γ5. «Μπροστά σας χάνω τον αυτοσεβασμό μου, και δε μ’ ενδιαφέρει» (48).
- γ6. «Γίνομαι ένα μηδενικό μπροστά της με τη θέλησή μου (59).
- γ7. «Μόλις διάβασα αυτές τις γραμμές, ένιωσα κάτι σαν ίλιγγο. Τα χείλια μου πάνιασαν κι άρχισα να τρέμω» (65).
- γ8. «Μόνο τρεις μέρες έχουν περάσει μετά το επεισόδιο με το βαρόνο και δεν μπορώ πια ν’ αντέξω στο “χωρισμό” μας. Όταν τη συνάντησα πριν από λίγο, μ’ έπιασε τέτοιο χτυποκάρδι, που έγινα κάτωχρος» (126).

Όπως και στην εξάρτηση από τη ρουλέτα, βλέπουμε κι εδώ ότι το επιθυμητικό κυριαρχεί ολοκληρωτικά πάνω στα άλλα μέρη της ψυχής. Έτσι, ο Αλέξης μιλά για «σκλαβιά» και «απόλαυση» –προφανώς μαζοχιστική– που τη συνοδεύει (γ1), όπως και για εσωτερική «παράλυση» (γ2), περαιτέρω για «φοβερή επιθυμία» να «φάει» τον άνθρωπο που αποτελεί αντικείμενο της επιθυμίας του (γ3). Όλα αυτά δεν θα μπορούσαν παρά να αφορούν το κατώτερο μέρος της ψυχής. Επίσης, και εδώ αυτή η κυριαρχία του επιθυμητικού σωματοποιείται, όπως δείχνουν οι λέξεις «ίλιγγος», «πάνιασαν», «τρέμω», «χτυποκάρδι», «κάτωχρος» (γ7, γ8). Πέρα από αυτή την κυριαρχία του επιθυμητικού, τώρα, υπάρχει και εδώ η αναφορά του υποκειμένου στην αυτοεικόνα του, όπως δείχνουν τα περί «ταπείνωσης», «εξευτελισμού» και «απώλειας του αυτοσεβασμού» (γ1, γ5), καθώς και η αίσθηση ότι το υποκείμενο είναι ένα «μηδενικό στα μάτια» του άλλου υποκειμένου (γ2, γ6). Τούτο “προδίδει” τη δραστηριοποίηση του θυμοειδούς προς την κατεύθυνση της σύγκρουσης με το επιθυμητικό.

Υπάρχουν όμως και κάποιες διαφορές σε σχέση με τη λειτουργία του θυμοειδούς στην προηγούμενη εξάρτηση. Συγκεκριμένα, εδώ έχουμε αναφορά και σε τυπικά συναισθήματα του θυμοειδούς, καθώς η «ταπείνωση» και ο «εξευτελισμός» συνιστούν ακριβώς προσβολή της περηφάνιας και της τιμής του υποκειμένου.

Επίσης, η ερωτική εξάρτηση πλαισιώνεται πάντοτε από την αποστασιοποίηση του υποκειμένου και τον αναστοχασμό του πάνω στο αντικείμενο της επιθυμίας του, η οποία φαίνεται από τη χαρακτηριστική νηφαλιότητα με την οποία περιγράφει ο Αλέξης το ερωτικό του πάθος, η οποία κάποια στιγμή φτάνει στα όρια της ειρωνείας και του αυτοσαρκασμού (γ1, γ3, γ4). Σε αντίθεση με την πρώτη εξάρτηση όμως, η αποστασιοποίηση αυτή σε καμία περίπτωση δεν δηλώνει την πρόθεση του υποκειμένου να υπερβεί την κατάσταση της εξάρτησής του. Αντιθέτως, το θυμικό του φαίνεται να είναι “ευχαριστημένο” με την κατάστασή του και, κατά κάποιον τρόπο, να θέλει να τη διατηρήσει.²⁶ Αυτή η πραγμάτευση δείχνει ότι εδώ προκύπτει μια δυνατότητα που ρητά αποκλείεται²⁷ στο πλατωνικό μοντέλο που εξετάσαμε παραπάνω: *το θυμοειδές να γίνει σύμμαχος του επιθυμητικού ενάντια στην περί του ορθού κρίση του λόγου*. Πρόκειται, κατά τη γνώμη μου, για μια κρίσιμη διαπίστωση, διότι εμπεριέχει δύο “στιγμές” που είναι χαρακτηριστικές της σκέψης του Ντοστογιέφσκι: την υποβάθμιση του λόγου και την ανάδειξη άλλων ψυχικών δυνάμεων του ανθρώπου. Δεν έχουμε όμως ακόμα το υπόβαθρο για να κατανοήσουμε τη σημασία αυτής της παρατήρησης. Σ’ αυτό θα μας βοηθήσει η επόμενη υποενότητα.

1.5 Εφαρμογή στον Παιχτή: (iii) Η διαπλοκή των δύο εξαρτήσεων μεταξύ τους

Στον πρωταγωνιστή του μυθιστορήματος οι δύο εξαρτήσεις συνυπάρχουν, όχι όμως ισοβαρώς: είναι το πάθος για τη ρουλέτα που επισκιάζει το ερωτικό πάθος (όπως χαρακτηριστικά φαίνεται στα χωρία α2, α4). Αυτό, βέβαια, με βάση τα όσα είπαμε παραπάνω είναι εύλογο. Διότι, στον βαθμό που το πάθος για τη ρουλέτα είναι πιο άμεσο, συχνά χωρίς αποστασιοποίηση και αναστοχασμό του υποκειμένου, είναι και πιο καταλυτικό από το ερωτικό πάθος, στο οποίο η διαρκής αποστασιοποίηση και ο αναστοχασμός χαλαρώνουν κάπως την κυριαρχία της επιθυμίας σε ολόκληρη την ψυχή.

Τώρα, το ότι οι δύο εξαρτήσεις στον πρωταγωνιστή συνυπάρχουν, δεν είναι συμπτωματικό, διότι φαίνεται να αποτελούν εκδηλώσεις του ίδιου υποκειμένου, το οποίο έχει συγκεκριμένα ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά: είναι ένα ον στο οποίο το θυμικό και η επιθυμία υπερέχουν του λόγου, ένα ον που στις ψυχικές του εκδηλώσεις χαρακτηρίζεται κυρίως από το πάθος και το συναίσθημα, ενώ ο λόγος έχει σ’ αυτά επικουρικό ρόλο (χιουμανά μιλώντας, είναι ο «σκλάβος των παθών»). Τέτοια είναι η “ρωσική ψυχή”. Πράγματι, στο μυθιστόρημά του ο Ντοστογιέφσκι αναφέρεται συχνά σε εθνολογικά χαρακτηριστικά, και ειδικά στις διαφορές μεταξύ Άγγλων, Γάλλων, Γερμανών και Ρώσων. Και χωρίς να θέλει οπωσδήποτε

²⁶ Αυτή η παρατήρηση έχει ιδιαίτερη σημασία για το ζήτημα της ελεύθερης βούλησης, καθώς θυμίζει την περίπτωση του τρίτου ουσιοεξαρτημένου στο περίφημο άρθρο του H. FRANKFURT (1971, 19). Ο ουσιοεξαρτημένος αυτός έχει κατά τον Frankfurt ηθική υπευθυνότητα, όχι όμως και ελεύθερη βούληση. Στην επόμενη ενότητα της παρούσας εργασίας, ωστόσο, θα διαφοροποιηθεί από τον FRANKFURT ως προς τη σχέση μεταξύ εθισμού και ελευθερίας της βούλησης.

²⁷ Βλ. *Πολιτεία* 440 b4-8.

να κάνει αξιολογικές κρίσεις –πολλές φορές ο τρόπος παρουσίασης είναι απλώς περιγραφικός–, ξεχωρίζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της “ρωσικής ψυχής” και, να όχι πάντα ρητά, τους προσγράφει, έστω σιωπηρά, αξιολογική προτεραιότητα:

[Ομάδα δ': Εθνολογικές αναφορές]

- δ1. «[Ο] Γάλλος [...] πρόσθεσε ότι οι Ρώσοι παίζουν πολύ ρουλέτα μόλο, που, κατά τη γνώμη του, είναι κακοί παίχτες. “Κι όμως” απάντησα, “νομίζω ότι η ρουλέτα φτιάχτηκε ειδικά για τους Ρώσους”. [...] “Ο Ρώσος [...] όχι μονάχα αποδεικνύεται ανίκανος να αποκτήσει κεφάλαια, αλλά κι όταν τα έχει, τα σπαταλάει ασυλλόγιστα. Παρ’ όλ’ αυτά”, πρόσθεσα, “εμείς οι Ρώσοι έχουμε ανάγκη από λεφτά, κι έτσι καταφεύγουμε με ιδιαίτερη ευχαρίστηση σε τέτοια μέσα απόκτησής τους, όπως είναι η ρουλέτα, όπου μπορεί κανείς να πλουτίσει γρήγορα, μέσα σε δυο ώρες, χωρίς να δουλέψει. Είναι μεγάλος πειρασμός για μας· κι επειδή παίζουμε πάντοτε απερίσκεπτα, χάνουμε ό,τι έχουμε και δεν έχουμε!”» (39 κ.ε.).
- δ2. «“Δεν καταλήξαμε ακόμη σε συμπέρασμα για το ποιο είναι χειρότερο: τα εξωφρενικά καμώματα των Ρώσων ή η γερμανική μέθοδος να πλουτίζει κανείς με τον ιδρώτα του προσώπου του”. [...] “Θα προτιμούσα να ζήσω όλη μου τη ζωή σε μια τσερκέζικη σκηνή, παρά να προσκυνήσω το γερμανικό είδωλο”» (40).
- δ3. «[Ο]ι Ρώσοι είναι τόσο προικισμένοι και πολύπλευροι άνθρωποι, που δεν μπορούν να βρουν αμέσως μιαν αποδεκτή μορφή συμπεριφοράς. [...] Συνήθως εμείς οι Ρώσοι είμαστε υπερβολικά ευθείς, και για να φερθούμε καθωσπρέπει, χρειάζεται μεγαλοφυΐα, κάτι που γενικά βρίσκεται σπάνια» (47).
- δ4. «“[Ο]λοι οι Ρώσοι έτσι είναι φτιαγμένοι, ή έχουν την τάση να γίνουν έτσι. Αν δεν είναι η ρουλέτα, θα ’ναι κάτι παραπλήσιο. Οι εξαιρέσεις είναι πολύ σπάνιες. Δεν είστε ο πρώτος που παραγνωρίζει τη σημασία της εργασίας – και δε μιλώ για τους αγρότες σας. Η ρουλέτα είναι παιχνίδι που ταιριάζει πολύ στους Ρώσους”» (169).

Μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε ότι οι δύο εξαρτήσεις του Αλέξη είναι δύο διαφορετικές εκφάνσεις του ίδιου “εαυτού”,²⁸ ο οποίος τελικά ανάγεται σε κάτι υπερατομικό, στην πλατιά φύση της “ρωσικής ψυχής” (ειδικά χωρίο δ3).²⁹ Η αξιολογική προτεραιότητα την οποία ο Ντοστογιέφσκι, έστω και σιωπηρά, φαίνεται να δίνει σ’ αυτή την “πλατιά φύση της ρωσικής ψυχής”, απορρέει από το γεγονός ότι αυτή η έννοια ενέχει κάτι το “υψηλό” (ως μια αισθητική και συγχρόνως ηθική

²⁸ Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι η περίοδος της ζωής του Ντοστογιέφσκι, κατά την οποία κατάφερε να απεξαρτηθεί από τη ρουλέτα (το 1871), ήταν μια περίοδος στην οποία είχε πλέον νυμφευτεί την Άννα Γκριγκόριεβνα Σνίτκινα (ήδη από το 1867), έχοντας αφήσει πίσω του το νοσηρό ερωτικό πάθος του για την Απολλινάρια Σούσλοβα.

²⁹ Για την άποψη ότι αυτή η «πλατιά φύση» του Ρώσου, ως μια «υπερατομική αιτιολογία» αναφορικά με τη σύνδεση των δύο παθών ή εξαρτήσεων, είναι προβληματική, βλ. ΜΗΡΑΟΥΝ 2008, 232 κ.ε.

κατηγορία).³⁰ Ακριβώς αυτό, τώρα, προσφέρει στην εξάρτηση/εθισμό, του ενός ή του άλλου είδους, όχι μόνο εξήγηση, αλλά και κάποια *δικαιολόγηση*: ο εθισμός του ατομικού υποκειμένου είναι έκφραση μιας “ανώτερης” ψυχής. Κι ενώ το υποκείμενο που είναι εθισμένο έχει επίγνωση της κατάστασής του, *θέλει ωστόσο να συντηρεί αυτή την κατάσταση, επειδή πιστεύει ότι αυτό, ως έκφραση μιας “ανώτερης” ψυχής, είναι κάτι που έχει αξία*. Μια τέτοια εξήγηση του εθισμού είναι “υπερατομική”, αποτελεί εξήγηση *βάσει αρχών* και καθιστά “τυχαία” κάθε εξήγηση του εθισμού με αναφορά σε ατομικά χαρακτηριστικά.³¹

Εδώ ακριβώς βρίσκει την ολοκλήρωσή της η διαφοροποίηση από το πλατωνικό μοντέλο για την οποία μίλησα στο τέλος της προηγούμενης υποενότητας. Η ουσία αυτής της διαφοροποίησης έγκειται στην εμφάνιση της δυνατότητας το θυμοειδές να εναντιωθεί στον λόγο. Και αφού εδώ ο ρόλος του λόγου υποβαθμίζεται, καθώς σε μια κλίμακα αξιών η “ρωσική ψυχή” με την πλατιά της φύση εμφανίζεται ανώτερη του λόγου και της κυριαρχίας του πάνω στην ανθρώπινη ψυχή, το φαινόμενο της ψυχικής εξάρτησης και του εθισμού δεν λαμβάνει απαραίτητα αρνητικό πρόσημο. Ο Ντοστογιέφσκι αποκαλύπτει ένα σύστημα αξιών, όπου ο *Λόγος χάνει τα πρωτεία του*. Το ερώτημα, τώρα, είναι τι βρίσκεται *πάνω* απ’ αυτόν. Ως έννοια, η “πλατιά φύση της ρωσικής ψυχής” φαίνεται μόνο να τονίζει το γεγονός ότι ο άνθρωπος ως ολότητα δεν μπορεί να ταυτίζεται με την έλλογη φύση του ούτε να υποτάσσεται σ’ αυτήν. Αυτό όμως μοιάζει περισσότερο με μια “σκέτη” εναντίωση στον Λόγο, ή με ένα προσωρινό και εμπειρικά χρωματισμένο και περιορισμένο (πρόκειται για τη *ρωσική ψυχή*) υποκατάστατο του Λόγου τη στιγμή που αυτός χάνει τα πρωτεία του, και όχι για μια γνήσια υπέρβασή του στο πλαίσιο ενός μεταφυσικού συστήματος αξιών και αρχών. Η “ρωσική ψυχή” είναι υπερατομική, όχι όμως υπερβατική. Άλλωστε, είδαμε νωρίτερα, στην έννοια της

³⁰ Το “υψηλό” αναφορικά με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των Ρώσων, σε αντίθεση με αυτά των άλλων εθνικοτήτων, υποδηλώνεται σε κάθε περίπτωση από το γεγονός ότι οι Ρώσοι εμφανίζονται και ωθούνται από συναισθήματα των οποίων οι συνέπειες μπορεί μεν να είναι πρακτικά ολέθριες, ωστόσο εμπεριέχουν οπωσδήποτε ένα πάθος που υπερβαίνει το ενδιαφέρον για τα χρήματα και γενικότερα για οικονομικά ζητήματα. (Για την τελευταία παρατήρηση, πρβλ. FRANK 2010, 523.) Πλατωνικά μιλώντας, με βάση την πιο πάνω ανάλυσή μου στην παρούσα εργασία, αυτό σημαίνει ότι στη “ρωσική ψυχή” κυριαρχεί το θυμοειδές *στη διένεξή του τόσο με το επιθυμητικό όσο και με το λογιστικό*.

³¹ Ένα παράδειγμα “τυχαίας” εξήγησης αποτελεί κατά τη γνώμη μου η περίπτωση του εθισμένου στον τζόγο Νταν Μαχόουνι στην κινηματογραφική ταινία (βασισμένη σε πραγματικά γεγονότα) *Η τυφλή ζαριά του Νταν Μαχόουνι* (Owning Mahowny, 2003, του Richard Kwietniowski). Όταν ο ψυχίατρος στο τέλος της ιστορίας τού ζητάει να βαθμολογήσει σε μια κλίμακα από το 1 ως το 100, ο Μαχόουνι βάζει 100 στη χαρά του τζόγου και 20 στη μεγαλύτερη χαρά εκτός τζόγου, κρίνοντας ωστόσο ότι *θα μπορούσε να ζήσει τη ζωή του μόνο με αυτό το 20/100*. Σε αντίθεση με τον Αλέξη του *Παίχτη*, όπου έχουμε σύνδεση και διαπλοκή των εθισμών μεταξύ τους, αυτή η άλλη χαρά του 20/100 του Μαχόουνι *δεν* είναι ένας άλλος εθισμός που διαπλέκεται με τον εθισμό στον τζόγο. Εδώ έχουμε μια καθαρά ατομική περίπτωση, χωρίς αναγωγή σε άλλες εξηγητικές αρχές, και τέτοια είναι προφανώς και η συγκεκριμένη προσέγγιση του ψυχιάτρου στην ταινία.

“γέννησης του νέου ανθρώπου”, ότι ο πρωταγωνιστής στο τέλος του μυθιστορηματος κάνει μια προσπάθεια να απεμπλακεί από τον εθισμό του στο τυχερό παιχνίδι, και αυτό το εξηγήσαμε ως προσπάθεια του θυμοειδούς να δραστηριοποιηθεί προς την κατεύθυνση της εναντίωσης στην επιθυμία, υπακούοντας στη φωνή της λογικής. Αν όμως η “ρωσική ψυχή” (α) είναι ανώτερη του Λόγου σε μια ιεραρχικά δομημένη κλίμακα αξιών, αλλά, παρόλα αυτά, (β) αποτελεί μια πολύ αδύναμη βάση στήριξης ενός μεταφυσικού συστήματος, τότε τι είναι αυτό –το διαφορετικό από τη “ρωσική ψυχή”– που συνιστά *αληθινή* υπέρβαση του Λόγου, η οποία θα μπορούσε πραγματικά να οδηγήσει στη “γέννηση του νέου ανθρώπου”; Ki αν δεν βρεθεί μια τέτοια υπερβατική αξία ή αρχή, η συμμόρφωση προς την οποία θα μπορούσε να εξαλείψει το φαινόμενο του εθισμού και της ψυχικής εξάρτησης, ποια η σημασία της αναγωγής του φαινομένου αυτού σε ιδιότητα ή χαρακτηριστικό της πλατιάς φύσης της “ρωσικής ψυχής”;

Για την απάντηση σ’ αυτά τα ερωτήματα θα πρέπει να στραφούμε στην προβληματική της ελευθερίας. Εδώ θα μας βοηθήσουν τόσο σύγχρονες θεωρίες για την ελεύθερη βούληση όσο και οι απόψεις του Ντοστογιέφσκι στο *Υπόγειο*. Στο τέλος θα φανεί ότι *το ίδιο* το φαινόμενο της ψυχικής εξάρτησης (εκτός από την ενδεχόμενη εξάλειψή του μέσω της “γέννησης του νέου ανθρώπου”, η οποία συνιστά γνήσια στιγμή ελευθερίας) μπορεί στον *Παίκτη* να ερμηνευθεί ως έκφραση ελευθερίας της βούλησης.

2. Ζητήματα ελεύθερης βούλησης

Στις λεγόμενες “συμβατοκρατικές” (compatibilist) θεωρίες³² για την ελεύθερη βούληση, οι οποίες σήμερα αποτελούν το κυρίαρχο ρεύμα στη σχετική φιλοσοφική συζήτηση, τα φαινόμενα της ψυχικής εξάρτησης και του εθισμού καταλαμβάνουν ιδιαίτερη θέση, εμφανιζόμενα ως περιπτώσεις ανελευθερίας. Για παράδειγμα, ο Harry Frankfurt στο πλαίσιο της εκ μέρους του διερεύνησης των όρων και των προϋποθέσεων της ελεύθερης βούλησης πραγματεύεται τρεις διαφορετικές μεταξύ τους περιπτώσεις ουσιοεξαρτημένων, με το συμπέρασμά του να είναι ότι και στις τρεις περιπτώσεις ο εθισμός στις ουσίες στερεί την ελεύθερη βούληση.³³ ενώ ο Peter Bieri, διακρίνοντας διάφορες μορφές ανελευθερίας, κατατάσσει σε μία από αυτές, την «καταναγκαστική βούληση» (der zwanghafte Wille), τις περιπτώσεις τόσο του εθισμού στο τυχερό παιχνίδι όσο και των “παθολογικών” ερωτικών συναισθημάτων.³⁴

Υπάρχει όμως μια συμβατοκρατική θεωρία, αυτή του Gary Watson, που ενώ “κανονικά” αντιμετωπίζει και αυτή το φαινόμενο της ψυχικής εξάρτησης και του

³² Για την ορολογία αυτή, βλ. ΣΑΡΓΕΝΤΗΣ 2012.

³³ Βλ. FRANKFURT 1971. Δυστυχώς, εδώ δεν μπορώ να επεκταθώ περαιτέρω στην παρουσίαση της “ιεραρχικής”, όπως συνήθως ονομάζεται, θεωρίας του Frankfurt για την ελεύθερη βούληση, ούτε στην ιδιαίτερη σημασία της στο πλαίσιο της σύγχρονης σχετικής συζήτησης (για τα ζητήματα αυτά πρβλ. ΣΑΡΓΕΝΤΗΣ 2012, 84 κ.ε.).

³⁴ Βλ. BIERI 2003, 96 κ.ε.

εθισμού ως παράδειγμα ανελευθερίας, στην περίπτωση μας μπορεί, με δεδομένη την προηγούμενη επισήμανσή μου σχετικά με την υποβάθμιση του ρόλου του Λόγου στον Ντοστογιέφσκι, να μας οδηγήσει στο αντίθετο συμπέρασμα. Αυτό θα προσπαθήσω να δείξω σε ό,τι ακολουθεί στην παρούσα εργασία.

2.1 Η προσέγγιση του Gary Watson και η σημασία της για τον Παίχτη

Ο Watson³⁵ αντιπαρατίθεται στη χιουμιανή αντίληψη για τον πρακτικό συλλογισμό και το κίνητρο του πράττειν, σύμφωνα με την οποία ο Λόγος είναι κινήτηρακά αδρανής και μόνο τα πάθη, στα οποία εξαντλείται ο εαυτός του πράττοντος, μπορούν να παρακινήσουν τον τελευταίο να πράξει. Έναντι αυτού του μοντέλου, ο Watson προτάσσει μια πλατωνική εικόνα του πρακτικού συλλογισμού και του πραξιακού κινήτρου. Παραπέμποντας στην πλατωνική διαίρεση της ψυχής σε μέρη, στο έλλογο και το άλογο μέρος,³⁶ κατανοεί το πρώτο ως πηγή αξιών, ενώ το δεύτερο ως πηγή επιθυμιών. Οι αξίες είναι κατ' ουσίαν κι αυτές επιθυμίες, οι οποίες όμως προκύπτουν από αξιολογήσεις (“το χ είναι καλό”) που έχουν την πηγή τους στον Λόγο, και γι' αυτό είναι έλλογες επιθυμίες. Σε αντίθεση με την αναστοχαστική και αξιολογική λειτουργία αυτών των έλλογων επιθυμιών, οι “σκέτες” επιθυμίες τού (πλατωνικά μιλώντας) επιθυμητικού μέρους της ψυχής έχουν αντικείμενα τα οποία δεν κρίνονται αν είναι καλά ή όχι, κι έτσι είναι «τυφλές» ή «άλογες» και «βουβές» ως προς το ερώτημα για το τι είναι καλό.³⁷ Οι έλλογες επιθυμίες ή αξίες και οι τυφλές επιθυμίες κατανοούνται ως ανεξάρτητες μεταξύ τους πηγές κινήτρου.

Στο πλαίσιο αυτό, τώρα, «το πρόβλημα του ελεύθερου πράττειν προκύπτει επειδή αυτό που κάποιος επιθυμεί μπορεί να μην είναι αυτό στο οποίο αποδίδει αξία, και αυτό στο οποίο αποδίδει περισσότερη αξία μπορεί να μην είναι αυτό προς το οποίο ωθείται τελικά για να το αποκτήσει».³⁸ Για να εξηγήσει περαιτέρω το πρόβλημα της ελευθερίας ο Watson διακρίνει ανάμεσα στο «αξιακό σύστημα» (*valuation system*) που περιέχει σκέψεις και κρίσεις πάνω στο τι οφείλουμε (είναι καλό ή σωστό) να κάνουμε, και στο «κινήτηρακό σύστημα» (*motivational system*) που περιέχει σκέψεις οι οποίες μας παρακινούν ή μας ωθούν να πράξουμε.³⁹ Όταν αυτά τα δύο συστήματα δεν συγκρούονται μεταξύ τους, αλλά τελούν σε αρμονία, έχουμε ελεύθερη βούληση.

Θα πρέπει εδώ να κάνω μια παρατήρηση: Στη σύλληψη του Watson, ως πηγή της αξίας δεν κατανοείται ο Λόγος με την ιδιότητά του να παράγει αφ' εαυτού

³⁵ Βλ. WATSON 1975.

³⁶ Ο Watson δεν χρησιμοποιεί το πλατωνικό μοντέλο της τριμερούς διαίρεσης της ψυχής ακριβώς όπως το συναντάμε στην *Πολιτεία* και το είδαμε στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, αλλά “περιορίζεται” σε μια πιο “βασική” διαίρεση της ψυχής σε έλλογο και άλογο μέρος, όπως ενδεχομένως μπορούμε να τη συναντήσουμε στον πλατωνικό *Γοργία* (για το ζήτημα αυτό βλ. ΣΑΡΓΕΝΤΗΣ 2004, 218).

³⁷ Βλ. WATSON 1975, 208.

³⁸ WATSON 1975, 209.

³⁹ Βλ. WATSON 1975, 215.

σκοπούς του πράττειν (σε αντιδιαστολή με σκοπούς που παράγονται από την εμπειρική φύση του ανθρώπου, με την ευδαιμονία να είναι ένας εξ αυτών),⁴⁰ αλλά ο Λόγος με την ιδιότητά του να αποτελεί πηγή του *κρίνειν* σχετικά με αυτό που είναι καλό,⁴¹ και, με αυτή την έννοια, με την ιδιότητά του να αποτελεί “όργανο” για τη διαμόρφωση του αξιακού συστήματος του δρώντος. Έτσι, φαίνεται ότι στη σύλληψη του Watson το πρωτεύον στην ελεύθερη βούληση είναι η συμφωνία μεταξύ *αξίας* και επιθυμίας, και όχι η συμφωνία μεταξύ *Λόγου* και επιθυμίας.⁴²

Με αυτά τα δεδομένα, τώρα, μπορούμε να πούμε ότι η έννοια της αξίας κατά τον Watson είναι πρόσφορη ως προς το να εφαρμοστεί στις δύο περιπτώσεις εθισμού στον *Παίχτη*. Όπως ήδη έχω σχολιάσει αναφορικά με τα χωρία της ομάδας β’ σχετικά με τον εθισμό στη ρουλέτα, καθώς και με κάποια χωρία της ομάδας γ’ σχετικά με την ερωτική εξάρτηση, η αναγνώριση από τον Αλέξη της κατάστασης του αποτυπώνεται στη σκέψη του με όρους αξιολογικών κρίσεων και αναστοχασμού, διανοίγοντας τον ορίζοντα είτε της υπέρβασης (ομάδα β’) είτε της αποδοχής (ομάδα γ’). Ιδιαίτερη εφαρμογή, όμως, έχει το “μοντέλο της αξίας” στην ομάδα δ’, εκεί όπου είπαμε ότι οι δύο εθισμοί συνδέονται μεταξύ τους μέσω μιας υπερατομικής εξήγησης, αλλά και δικαιολόγησης, του φαινομένου του εθισμού. Η αναγωγή του φαινομένου του εθισμού σε εκδήλωση της πλατιάς φύσης της “ρωσικής ψυχής” προσδίδει αξία στη συμπεριφορά του εθισμένου, ώστε το φαινόμενο της ψυχικής σύγκρουσης είτε να εξαλείφεται πλήρως είτε να μετατίθεται –και να λύνεται– στο ίδιο το επίπεδο των αξιών. Και στις δύο περιπτώσεις διασώζεται η συμφωνία ανάμεσα στις επιθυμίες και τις αξίες του δρώντος, έτσι ώστε ο εθισμός να αποτελεί *έκφραση ελευθερίας της βούλησης*, κάτι που “κανονικά” το μοντέλο του Watson από μόνο του δεν θα έπρεπε να επιτρέπει. Και δεν θα έπρεπε να το επιτρέπει, διότι ο εθισμός, ως έχων θεμελιωδώς μια οργανική/ψυχική βάση και όχι ως προερχόμενος από το αξιακό σύστημα του δρώντος, θα εξέβαλλε πάντοτε σε ασυμφωνία επιθυμιών και αξιών και, άρα, σε ανελευθερία.

Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εφαρμογή του μοντέλου του Watson στον *Παίχτη* μάς οδηγεί στο να δούμε για πρώτη φορά τις δύο περιπτώσεις του εθισμού στο μυθιστόρημα ως μορφές ελευθερίας της βούλησης, και όχι ως μορφές ανελευθερίας, όπως υποδεικνύουν οι θεωρίες του Frankfurt και του Bieri. Αλλά και την υπέρβαση του εθισμού μπορούμε με “γουατσονιανούς” όρους να τη δούμε ως έκφραση ελευθερίας της βούλησης: Μια εκ νέου αποτίμηση του “αξιακού συστήματος” του δρώντος εκ μέρους του ιδίου, μέσω μιας απόφασης, και μια νέα ιεράρχηση αξιών πάνω σ’ αυτή τη βάση, οδηγούν σε μια νέα συμφωνία επιθυμιών και αξιών και στη “γέννηση του νέου ανθρώπου”. Και αυτό είναι απολύτως ταιριαστό με τα –σιβυλλικά, πάντως– τελευταία λόγια του Αλέξη στο μυθιστόρημα: «Κι αν

⁴⁰ Νομίζω ότι αυτή η διευκρίνιση μπορεί να εξηγήσει και την κριτική που στη συνέχεια θα δούμε ότι ασκεί η S. Wolf στον Watson.

⁴¹ Βλ. WATSON 1975, 208.

⁴² Πρβλ. WATSON 1975, 213, όπου γίνεται ρητή αναφορά στο γεγονός ότι η διάκριση ανάμεσα στην επιθυμία και την αξία δεν οδηγεί απαραίτητα στον διαχωρισμό Λόγου και επιθυμίας.

τότε είχα χάσει το κουράγιο μου; Αν δεν είχα τολμήσει να πάρω την απόφαση; Αύριο, αύριο θα τελειώσουν όλα!» (171).

2.2 Επιστροφή στο Υπόγειο και έξοδος απ' αυτό

Το είδος της ελευθερίας που αξιοποιώντας την προσέγγιση του Watson απέδωσα στον *Παίκτη* είναι ένα συμβατοκρατικό είδος ελευθερίας, σύμφωνα με το οποίο η ελευθερία συνίσταται στην αρμονία ανάμεσα στις επιθυμίες και τις αξίες του δράντος, ανεξάρτητα από την προέλευση των όρων αυτής της συμφωνίας (η οποία μπορεί να έχει διαμορφωθεί και μέσα σε ένα ντετερμινιστικό πλαίσιο). Ωστόσο, όπως επισημαίνει η Susan Wolf με αναφορά στις θεωρίες του «πραγματικού» ή «βαθύτερου εαυτού» (real/deep self),⁴³ στις οποίες κατατάσσει τη θεωρία του Watson, αυτές οι θεωρίες θα πρέπει να συμπληρωθούν με τον όρο της «διανοητικής υγείας» (sanity)⁴⁴ και της «κανονιστικής επάρκειας» (normative competence),⁴⁵ ικανοτήτων που εξασφαλίζουν στον δρώντα την πρόσδεση στο «Αληθές» και το «Αγαθό».⁴⁶ Οι έννοιες του Αληθούς και του Αγαθού –σε αντίθεση με τις “αξίες” του Watson, οι οποίες είναι υποκειμενικές και εξαρτώνται από τον δρώντα– παραπέμπουν σε παραδοσιακές *αντικειμενικές* αρχές και αξίες, η συμφωνία με τις οποίες συνιστά όρο της ελευθερίας.

Κι ενώ για τη Wolf η ελευθερία, έτσι εννοούμενη, τοποθετείται «εντός του Λόγου»,⁴⁷ στον Ντοστογιέφσκι, όπως μας δείχνουν οι θέσεις του στο *Υπόγειο*, η πρόσδεση στον Λόγο δεν λύνει το πρόβλημα της ελευθερίας, αλλά το δυσκολεύει ακόμα περισσότερο. Ακόμα κι αν δεν είναι ορθό το να πούμε ότι ο Ντοστογιέφσκι εναντιώνεται στον Λόγο *ως τέτοιο*, είναι ωστόσο βέβαιο ότι εναντιώνεται στην *τάση του Λόγου να υποτάσσει στους νόμους της καθολικότητας και της αναγκαιότητας τα παράδοξα και τις αντιθέσεις της ανθρώπινης ύπαρξης*.⁴⁸ Σ' αυτό το πλαίσιο ο Ντοστογιέφσκι απορρίπτει τον ορθολογικό εγωισμό του Τσερνισέφσκι, σύμφωνα με τον οποίο, στον βαθμό που η ανθρώπινη φύση είναι έλλογη, τη συμπεριφορά μας καθορίζει απαρέγκλιτα ο υπολογισμός και η επιδίωξη της μεγιστοποίησης των ορθολογικών μας συμφερόντων. Κατά τον Ντοστογιέφσκι, αυτό συνιστά μια κατεξοχήν ντετερμινιστική θέση που αναιρεί τη δυνατότητα της ελεύθερης βούλησης.⁴⁹ Απέναντι σ' αυτόν τον ντετερμινισμό του ορθολογικού εγωισμού, ο Ντοστογιέφσκι μέσω του Υπογείου Ανθρώπου διανοίγει τον ορίζοντα μιας παράλογης/ανορθολογικής ελευθερίας: «[Π]άντα άρεσε στον άνθρωπο να κινείται και να δρα σύμφωνα με τη θέλησή του και όχι όπως τον προστάζει η λογική ή το συμφέρον του. Μπορούμε [...] όταν το θέλουμε, να πηγαίνουμε ενά-

⁴³ Βλ. WOLF 1987, 50 κ.ε.· WOLF 1990, 23 κ.ε.

⁴⁴ Βλ. WOLF 1987.

⁴⁵ Βλ. WOLF 1990, 124 κ.ε.

⁴⁶ WOLF 1990, 75.

⁴⁷ Αυτός είναι και ο τίτλος του βιβλίου της του 1990 (*Freedom Within Reason*), ενώ για τον ίδιο λόγο αποκαλεί τη θεωρία της «θεωρία του Λόγου» (the Reason View) (βλ. WOLF 1990, 67 κ.ε.).

⁴⁸ Πρβλ. CHERKASOVA 2010, 95.

⁴⁹ Σύμφωνα με την ANNAS (1977, 263), όσον αφορά το ζήτημα της *αλήθειας* του ντετερμινι-

ντια στο συμφέρον μας και μερικές φορές είναι απόλυτη ανάγκη να το κάνουμε» (36). Σ' αυτά τα ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά αναζητά ο Ντοστογιέφσκι «την ωφέλεια που μας αποσιωπούν, [...] το συμφέρον το πιο σπουδαίο, *το συμφέρον που δεν ανάγεται σε καμιά κατηγορία* [προσθήκη έμφασης]»: «να είναι η θέλησή του ανεξάρτητη, όσο κι αν του στοιχίζει αυτή η ανεξαρτησία» (36). Και μάλιστα, η εναντίωση στο ορθολογικό συμφέρον εμφορείται περαιτέρω από μια πεισματική επιδίωξη της ανθρωπίνης φύσης για κατίσχυση της ανεξαρτησίας της μέσω της απαλλαγής της από την κηδεμονία του Λόγου: «[Π]ολύ συχνά, ίσως τις περισσότερες φορές, η θέληση, *μ' έναν τρόπο μάλιστα πεισματικό*, δε συμφωνεί καθόλου με τη λογική και... και... ξέρετε ότι κι αυτό είναι ωφέλιμο και αξιόπαινο; [προσθήκη έμφασης]» (39).

Ωστόσο, η στάση του Υπογείου Ανθρώπου φαίνεται να εξαντλείται σ' αυτή την πεισματική αντίδρασή του στη δεσποτεία του υπηρετούντος το συμφέρον Λόγου και να μην ερείδεται σε κάποια θετική αρχή. Η ελευθερία του είναι απλώς «ελευθερία από», η οποία οδηγεί τον άνθρωπο σε πλήρη απομόνωση· δεν είναι «ελευθερία για», ως μια δύναμη που θα οδηγούσε στην επιδίωξη ενός ηθικού ιδεώδους, ούτε «ελευθερία με» που θα οδηγούσε στην αρμονική συνύπαρξη με άλλα ισότιμα ελεύθερα μέλη της κοινωνίας.⁵⁰ Εκδηλώνεται, έτσι, απλώς ως αυθαίρετη βούληση, η οποία όμως είναι καταστροφική.⁵¹ Μία τέτοια έννοια ελευθερίας είναι ουσιωδώς ξένη προς κλασικές και σύγχρονες ελευθεροκρατικές συλλήψεις και διαισθήσεις, διατηρεί ωστόσο, ως “σκέτη” «ελευθερία από», σταθερά ασυμβατοκρατικό πρόσημο. Και αναρωτιέται κανείς μήπως τελικά δεν πρόκειται για πραγματική ελευθερία, αλλά για μια κατ' όνομα ελευθερία, η οποία δεν αποτελεί παρά μια στιγμή (ψυχολογικού) ντετερμινισμού: το πείσμα για εναντίωση στην εξουσία του Λόγου

σμού, ο ίδιος ο ορθολογικός εγωιστής δεν θεωρεί απαραίτητα ότι η θέση του είναι ντετερμινιστική, όπως (εσφαλμένα ενδεχομένως) την παρουσιάζει μέσα από την εχθρική κριτική του ο Ντοστογιέφσκι, αλλά πρόκειται μάλλον για μια *συμβατοκρατική* θέση, σε σχέση με το ζήτημα του αν *πειράζει* το αν ο ντετερμινισμός είναι αληθής ή όχι: Η ελευθερία εναντίωσης στον Λόγο δεν είναι ό,τι εννοούμε με τον όρο «ελευθερία», αλλά *ελευθερία είναι ακριβώς η ικανότητα να κάνουμε ό,τι είναι ορθολογικό, ακόμα κι αν αυτή η “ικανότητα” εντέλει δεν είναι παρά καταναγκασμός*: έτσι, δεν στερούμαστε τίποτα όσον αφορά την ελευθερία σε περίπτωση που απολέσουμε μια βούληση που εναντιώνεται στον Λόγο. Όπως προκύπτει από την ανάλυση της Annas, ενώ για τον Ντοστογιέφσκι ο ντετερμινισμός που εγκαθιδρύει –ή, ακριβέστερα, εάν τον εγκαθιδρύει– η κυριαρχία του ορθολογικού συμφέροντος αποκλείει την ελευθερία της βούλησης, για τον ορθολογικό εγωιστή είναι απολύτως συμβατός με αυτήν.

⁵⁰ Για τις εννοιολογικές αυτές διακρίσεις, πβλ. JACKSON 1995, 16.

⁵¹ «Αυτό είναι το κεντρικό θέμα του Ντοστογιέφσκι. Οι ήρωες που εκδηλώνουν την αυθαίρετη θέληση καταστρέφονται μαζί με αυτήν» (ΜΠΕΡΑΙΑΓΙΕΦ 1990, 82 κ.ε.). Εκτός δε από τον Υπόγειο Άνθρωπο, υπάρχουν πολλοί τέτοιοι χαρακτήρες στο έργο του Ντοστογιέφσκι. Όπως παρατηρεί ο CHARPLE (1983, 98), πρόκειται για χαρακτήρες που ενώ αναζητούν να γίνουν αποδεκτοί από τους άλλους και την κοινωνία, καταφέρνουν να αποξενωθούν. Ως τέτοιους χαρακτήρες (πέρα από τον Υπόγειο Άνθρωπο) κατονομάζει ο Charple τον Ιππόλιτ από τον *Ηλίθιο*, τους Ίβαν και Φιόντορ Καραμάζωβ, τον Βερσίλωφ από τον *Έφηβο*, τους Σταβρόγκιν και Κυρίλωφ από τους *Δαιμονισμένους*, τον Ρασκόλνικοβ από το *Έγκλημα και Τιμωρία*, καθώς και τον Βαλκόβσκι από τους *Ταπεινούς και Καταφρονημένους*.

μετατρέπεται σε νέο και πιο τρομακτικό δυνάστη.⁵² Κάτι τέτοιο αναδεικνύει εμφατικά τον δυναμικό χαρακτήρα της ελευθερίας: «Η ελευθερία διαρκώς βρίσκεται σε μια διαλεκτική κίνηση και σ' αυτήν αποκαλύπτονται εσωτερικές αντιφάσεις. Από τη μια φάση μεταβαίνει στην άλλη. Γι' αυτό [...] με τη στατική σκέψη ποτέ δεν μπορούμε να προσεγγίσουμε τις μεγάλες αποκαλύψεις του Ντοστογιέφσκι».⁵³

Η απουσία στο *Υπόγειο* του ηθικού ιδεώδους μιας ανώτερης ελευθερίας μπορεί μεν, όπως ξέρουμε,⁵⁴ να οφείλεται στο ανεξήγητο “κόψιμο” από τη λογοκρισία μιας αποποίησης εκ μέρους του Ντοστογιέφσκι της αποθέωσης της ατομικής βούλησης και του εγωισμού (που δεν πρέπει να συγχέεται με τον ορθολογικό εγωισμό του Τσερνισέφσκι)⁵⁵ του Υπογείου Ανθρώπου· ωστόσο, ο Ντοστογιέφσκι, ενώ αργότερα θα μπορούσε να αποκαταστήσει το κείμενο του *Υπογείου* προσθέτοντας το τμήμα που στην πρώτη έκδοση απέρριψε η λογοκρισία, δεν το έπραξε.⁵⁶ Επρόκειτο, όμως, για εκείνο που ο ίδιος θεωρούσε «κύρια ιδέα» του μυθιστορημάτος του: την ανάδειξη της «ανάγκης για πίστη και για τον Χριστό». Αυτό είναι το ιδεώδες που θα έβγαζε τον Υπόγειο Άνθρωπο από την απομόνωσή του και την απελπισία του. Η αληθινή ελευθερία για τον Ντοστογιέφσκι δεν βρίσκεται στο καπρίτσιο της πεισματικής και αυθαίρετης βούλησης, αλλά στην άρνηση κάθε μορφής εγωισμού και στην πρόσδεση στο ηθικο-θρησκευτικό ιδεώδες. Στα μεγάλα έργα του Ντοστογιέφσκι αυτό αποτελεί κεντρικό ζήτημα.⁵⁷

3. Επίλογος

Η ελευθερία που αναζήτησα στον *Παίχτη* δεν έχει ούτε την τραγική διάσταση του Υπογείου Ανθρώπου, ούτε τη θετική στιγμή της πρόσδεσης στο ηθικό και θρησκευτικό ιδεώδες (παρά το γεγονός ότι στο τέλος του μυθιστορημάτος, όπως είδαμε, αναγγέλλεται η “γέννηση του νέου ανθρώπου”). Είναι απογυμνωμένη και από τις δύο αυτές “ακραίες” στιγμές, και, καθώς συγκροτείται πάνω στη βάση των

⁵² Τη διάσταση αυτή της (αν)ελευθερίας του Υπογείου Ανθρώπου αναδεικνύει χαρακτηριστικά ο PARIS (2008, 46), ο οποίος επισημαίνει ότι το μίσος του Υπογείου Ανθρώπου για την (ντετερμινιστική) φιλοσοφία του ορθολογισμού είναι εν μέρει μίσος για τους δικούς του ψυχαναγκασμούς και τις εσωτερικές του συγκρούσεις, από τα οποία θέλει να ξεφύγει.

⁵³ ΜΠΕΡΙΑΓΙΕΦ 1990, 90.

⁵⁴ Για το ζήτημα αυτό πρβλ. SCANLAN 1999, 567· JACKSON 1995, 21, σημ. 13.

⁵⁵ Όπως παρατηρεί η ΠΕΤΡΟΒΙΤΣ-ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ (2017, 53 κ.ε.), ο εγωισμός του Υπογείου Ανθρώπου είναι ένας «ωμός» εγωισμός, απογυμνωμένος από την ιδεολογική διάσταση που του είχε προσδώσει ο Τσερνισέφσκι, ο εγωισμός ενός ανθρώπου σε πλήρη απομόνωση. Πολύ περισσότερο δε, συνιστά μια απάντηση και ένα αντεπιχείρημα στον ορθολογικό εγωισμό, αφού ωθεί τον απομονωμένο, με «υπερτροφική συνείδηση» άνθρωπο στην αδράνεια και την καταστροφή.

⁵⁶ Για μια εξήγηση και συγχρόνως δικαιολόγηση και θετική αποτίμηση της “μη αποκατάστασης”, βλ. SCANLAN 1999, 567.

⁵⁷ Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο SCANLAN (1999, 566): «[α]πό όσα ξέρουμε για το χριστιανικό αξιακό σύστημα του Ντοστογιέφσκι, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι γι' αυτόν, το “πιο σπουδαίο συμφέρον” του ανθρώπου [...] δεν βρίσκεται στην ελεύθερη επιλογή ως τέτοια, αλλά στην ελεύθερη αποδοχή του Χριστού και του ηθικού Του μηνύματος».

χαρακτηριστικών του “πραγματικού” ή “βαθύτερου εαυτού”, μπορεί να αναλυθεί με όρους ψυχικής αρμονίας ανάμεσα στις επιθυμίες και τις αξίες του δρώντος. Έτσι, όμως, χάνει το ασυμβατοκρατικό πρόσημο των δύο αναφερθέντων “ακραίων” στιγμών ελευθερίας και γίνεται πρόσφορη στη θεώρηση με όρους των σύγχρονων συμβατοκρατικών θεωριών για την ελεύθερη βούληση. Προσπάθησα, σε αντίθεση με τις θεωρίες αυτές, να δείξω όχι μόνο ότι η “ελευθερία του *Παίχτη*” μπορεί –και πρέπει– να συμπεριλάβει το φαινόμενο του εθισμού και της ψυχικής εξάρτησης, αλλά και ότι αυτό οφείλεται ακριβώς στο ότι τα χαρακτηριστικά του εθισμού και της ψυχικής εξάρτησης στο εν λόγω μυθιστόρημα αποτελούν *όρους συγκρότησης* της ελευθερίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- KANT, I. 2007 [1793]. *Η θρησκεία εντός των ορίων του λόγου και μόνο*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης. Αθήνα: Πόλις.
- ΚΟΝΤΟΣ, Π. 2005. *Η καντιανή ηθική της υπόσχεσης. Φιλοσοφικό δοκίμιο*. Αθήνα: Εστία.
- ΜΠΕΡΑΙΑΓΙΕΦ, Ν. 1990. *Το πνεύμα του Ντοστογιέφσκι*, μτφρ. Ν. Ματσούκα. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς.
- ΜΠΡΑΟΥΝ, Μ. 2008 [1976]. *Ντοστογιέφσκι: Η ζωή του μέσα από το έργο του*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος. Αθήνα: Εκκρεμές.
- ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΗ, Φ. 1990 [1866]. *Έγκλημα και Τιμωρία*, μτφρ. Α. Αλεξάνδρου. Αθήνα: Γκοβόστης.
- ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΙ, Φ. 2006α [1867]. *Ο Παίχτης*, μτφρ. Ο. Αγγελίδη. Αθήνα: Γράμματα.
- _____, 2006β [1864]. *Το Υπόγειο*, μτφρ. Γ. Σημηριώτης. Αθήνα: Γράμματα.
- ΠΕΤΡΟΒΙΤΣ-ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ι. 2017. *Η ελευθερία και το πρόσωπο στο έργο του Φ. Μ. Ντοστογιέφσκι*. Πανεπιστήμιο Αθηνών: διδακτορική διατριβή.
- ΠΛΑΤΩΝ, 2002. *Πλάτων: Πολιτεία*, εισαγωγικό σημείωμα, μετάφραση, ερμηνευτικά σημειώματα Ν. Μ. Σκουτερόπουλος. Αθήνα: Πόλις.
- ΣΑΡΓΕΝΤΗΣ, Κ. 2004. Μια καντιανή ανάγνωση της ηθικής ψυχολογίας του Πλάτωνα στην *Πολιτεία* υπό το πρίσμα της Μεταηθικής. *Υπόμνημα στη Φιλοσοφία* 2: 215–45.
- _____, 2012. *Το πρόβλημα της ελεύθερης βούλησης*. Αθήνα: Νήσος.
- ANNAS, J. 1977. Action and Character in Dostoyevsky's *Notes From Underground*. *Philosophy and Literature* 1.3: 257–75.
- BIERI, P. 2003. *Das Handwerk der Freiheit. Über die Entdeckung des eigenen Willens*. Φραγκφούρτη: Fischer.
- CHAPPLE, R. L. 1983. A Catalogue of Suffering in the Works of Dostoevsky: His Christian Foundation. *The South-Central Bulletin* 43.4: 94–99.
- CHERKASOVA, E. 2010. Dostoevsky and Russian Philosophy. Στο: A. D. SCHRIFT και D. CONWAY (επιμ.), *The History of Continental Philosophy*, τόμ. 2: *Nineteenth-Century Philosophy. Revolutionary Responses to the Existing Order*. Σικάγο: The University of Chicago Press, 85–101.
- EDGEWORTH, R. J. 1994. The Tripartite Soul in Plato, Dostoyevsky, and Aldiss. *Neophilologus* 78: 343–50.

- ENGELHARDT, D. v. 2010. F. M. Dostojewskij: *Der Spieler*. Phänomene, Ursachen, Ziele und Symbolik einer Sucht. *Dostoevsky Studies, New Series XIV*: 89–114.
- FRANK, J. 2010. *Dostoevsky: A Writer in His Time*. Πρίνστον/Οξφόρδη: Princeton University Press.
- FRANKFURT, H. G. 1971. Freedom of the Will and the Concept of a Person. *The Journal of Philosophy* 68.1: 5–20.
- HIBBS, T. S. 2002. Notes from Underground: Nihilism and *The Matrix*. Στο: W. Irwin (επιμ.), *The Matrix and Philosophy: Welcome to the Desert of the Real*. Σικάγο: Open Court, 155–65.
- JACKSON, R. L. 1995. Dostoevsky and Freedom. *New Zealand Slavonic Journal* 1995: 1–21.
- LAUT, R. 1950. *Die Philosophie Dostojewskis in systematischer Darstellung*. Μόναχο: R. Piper.
- PARIS, B. J. 2008. *Dostoevsky's Greatest Characters: A New Approach to "Notes from the Underground," Crime and Punishment, and The Brothers Karamazov*. Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan.
- ROBERTS, P. και SAEVEROT, H. 2018. *Education and the Limits of Reason. Reading Dostoevsky, Tolstoy and Nabokov*. Οξφόρδη/Νέα Υόρκη: Routledge.
- SCANLAN, J. P. 1999. The Case against Rational Egoism in Dostoevsky's "Notes from Underground". *Journal of the History of Ideas* 60.3: 549–67.
- STEWART, J. 2016. Dostoevsky and the Novel as Philosophy. *Working Papers in Philosophy: Registers of Philosophy* 2016.4: 1–17.
- WATSON, G. 1975. Free Agency. *Journal of Philosophy* 72: 205–20.
- WOLF, S. 1987. Sanity and the Metaphysics of Responsibility. Στο: F. SCHOEMAN (επιμ.), *Responsibility, Character, and the Emotions*. Κέμπριτζ/Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 46–62.
- _____, 1990. *Freedom Within Reason*. Οξφόρδη/Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

Κωνσταντίνος Σαργέντης
Αναπληρωτής καθηγητής Φιλοσοφίας
Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Κρήτης
sargentk@uoc.gr

**Psychological dependence and freedom in the *Gambler* of Dostoevsky:
a philosophical analysis**

Konstantinos Sargentis

Abstract

IN THE philosophical field of moral psychology and in the contemporary debate on the problem of free will, examples of psychological dependence play an important role. In the *Gambler*, Dostoevsky focuses on the phenomenon of psychological dependence which, given the philosophical significance of his overall work, makes this novel particularly suitable for philosophical analysis. In my paper, I draw on Plato's tripartition of the soul in the *Republic*, on the one hand, and on contemporary philosophical theories regarding free will, on the other, and I attempt to investigate the conditions under which psychological dependence in Dostoevsky may be viewed as an expression of freedom. In particular, I employ Gary Watson's compatibilist model of free will, which focuses on the relation between values and desires. The latter along with Dostoevsky's own 'theory' of freedom in *Notes from Underground* provide me with the relevant background for determining the *kind* of freedom I ascribe to the *Gambler*. And, although in Watson's model itself psychological dependence counts as a paradigmatic case of a lack of freedom, I maintain that its application in the *Gambler* leads –paradoxically– to the opposite conclusion.